

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Un vrai bordel

*Europa's talendiversiteit is cultureel en filosofisch
Europa's grootste rijkdom en kan het continent behoeden
voor al te drieste dadendrang. Via de wonderbaarlijke
onderdompeling in een vreemde taal wordt de eigen identiteit
bevestigd en verruimd. Die ervaring van vervreemding
en verwondering, herkenning en begrip, is buitengewoon
verrijkend. Een buitenlands studieverblijf zou daarom een
vast onderdeel van ieder curriculum moeten worden.*

door Ger Groot

Schrijver en filosoof aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en bijzonder hoogle-
raar 'Filosofie en literatuur' aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De sympathieke film *L'auberge espagnole* (Cédric Klapisch, 2002) eindigt
met een wonderlijke litanie:

*Je suis français,
espagnol,
anglais,
danois.
Je suis comme l'Europe,
je suis tout ça.*

Je suis un vrai bordel.

Het zou een korte omschrijving van de Europese Unie kunnen zijn. Maar
het is de identiteit geworden van de jonge Parijzenaar Xavier die met een
Erasmus-beurs een jaar lang in Barcelona heeft gezeten. 'Heeft gestudeerd'
zou te veel gezegd zijn. Veel belangrijker was het sociale leven in het cha-
otische studentenappartement dat hij deelde met een Italiaan, een Duitser,
een Deen, een Engelse, een Spaanse — en later kwam daar nog een Waalse
bij. 'Sure. Cool, man', is het enige wat hij weet uit te brengen als hij aan hen
wordt voorgesteld.

Maar aan het einde van de film is hij hen *geworden*, samengebonden door een jaar van lief, leed en wederzijdse ontdekking — en vlak voor zijn terugkeer naar Parijs realiseert hij zich dat. Er is geen weg terug. Het Franse ministerie waar hij voorbestemd was ooit ambtenaar te worden keert hij na een deprimerende kennismaking hard hollend de rug toe. Zijn leven is voorgoed veranderd — ook al blijft het vergelijkenderwijs een grote chaos, *un vrai bordel*.

Wat Xavier meemaakt lijkt te mooi om waar te zijn. Wie zou zo niet een jaar zijn studie in het buitenland willen doen? En tegelijk: waarom zijn er nog altijd maar zo weinig studenten die daadwerkelijk die stap nemen? Omdat het lastig is, ingewikkeld (ook nog onder de Erasmus-bureaucratie, in de film geestig in beeld gebracht), angstaanjagend, beklemmend, tijdrovend? Omdat de werkelijkheid misschien wel helemaal niet zo hilarisch en bevrijdend kan blijken als de film voorspiegelt?

PARIJS

Ik ben in 1979, halverwege mijn studie filosofie, uit Nederland naar Parijs vertrokken. Erasmus was nog gewoon een denker uit het begin van de zestiende eeuw, en het regelen van een buitenlands studieverblijf was zo mogelijk nog ingewikkelder dan nu. Maar ik ben het altijd blijven beschouwen als een van de belangrijkste stappen in mijn leven dat ook in mijn geval een wending nam die ik nooit had kunnen vermoeden. Ook van mij heeft het een Europeaan gemaakt — zomaar vanzelf. Mijn grenzen verbreedden zich tot die van een heel continent.

Ik vertrok om persoonlijke redenen, maar ook om intellectuele. Parijs begon in die tijd opnieuw het wijsgerige centrum te zijn dat het in de jaren vijftig en zestig was geweest, al waren van de nieuwe generatie denkers pas enkelen tot in Nederland doorgedrongen. Ik was net op tijd. Jean-Paul Sartre en Roland Barthes stierven in de lente van 1980, Jacques Lacan en Michel Foucault in de daaropvolgende jaren. Louis Althusser verdween na zijn vrouw te hebben vermoord geruisloos in een psychiatrische kliniek.

Toch was dat studiejaar een lange aaneenschakeling van geluk. Intellectuele overwegingen zijn voor een *Grand Tour* tamelijk bijkomstig. In Parijs opende de wereld zich voor mij en werd ik me er paradoxaal genoeg pas werkelijk van bewust een Nederlander te zijn. De aarde bleek groter dan het Amsterdam dat inwoners van die stad als een toereikend universum plegen te beschouwen. De abstracte wetenschap dat de wereld zich voorbij Diemen en Aalsmeer nog verder uitstrekt is nu eenmaal iets anders dan de directe ervaring daarvan. En die drong zich in Parijs onontkoombaar op, misschien wel het sterkst in de ontdekking dat er andere *talen* bestaan

waarin je daadwerkelijk leven kunt — en waarin je je stukje bij beetje voelt transformeren in iets of iemand anders.

Misschien is dat niet meer dan een naïeve ontdekking. Dat de wereld sinds Babel met vele tongen spreekt kan geen Nederlander — gewend aan

Pas de onvoorwaardelijke onderdompeling in een vreemde taal confronteert je met het wonderlijke feit dat een ander idioom ook een andere leefwereld met zich meebrengt

ondertitelde en dus niet-nagesynchroniseerde televisieprogramma's — zijn ontgaan. De vaak nogal overtrokken trots op zijn eigen taalkennis houdt gelijke tred met het even overtrokken besef zelf een 'klein' en voor buitenlanders ook eigenlijk nauwelijks aan te leren idioom te spreken. Maar wetenschap is ook hier iets anders dan het aan den lijve ondervinden. Pas de onvoor-

waardelijke onderdompeling in een vreemde taal confronteert je met het wonderlijke feit dat een ander idioom ook een andere leefwereld met zich meebrengt.

Het vraagt de nodige acrobatiek je daarin te leren bewegen als in een habitat die stukje bij beetje vertrouwder gaat voelen. Mijn eerste ervaringen met het Franse universitaire systeem kwamen dicht in de buurt van een cultuurschok. Niet alleen omdat de inschrijvingsprocedure zo volstrekt anders is (of was) dan wat ik in Amsterdam gewoon was: het invullen van de nodige formulieren bleek alleen nog maar de voorbereidende fase van een procedé dat uitmondde in een persoonlijk intakegesprek. Maar ook omdat ik mij pas toen realiseerde hoe wereldvreemd mijn bestaande kennis van het Frans altijd geweest was. Niets had mij voorbereid op het spreken in afkortingen en sigla die Molière met afschuw zouden hebben vervuld: 'philo', 'DEA', 'la fac' — het woord dat in *L'auberge espagnole* aanleiding zou geven tot zoveel misverstand (*the fuck?*).

Maar zie: de universiteitsfunctionaris die aan een soort examentafeltje tegenover mij zat, bleek uiterst behulpzaam en sympathiek — 'sympa', zoals ik kort daarna met grote vanzelfsprekendheid zou zeggen. En daarmee doorbrak hij in één moeite het andere cliché dat Parijzenaars in Nederlandse ogen steevast aankleeft: de ongezeglijkheid die in werkelijkheid reuze meevalt, en misschien vooral wortelt in het Nederlandse vooroordeel dat ieder die geen Engels spreekt wel een idioot moet zijn.

In de Franse taal burgerde ik sneller in dan ik voor mogelijk had gehouden — in het bijzonder in de intieme en zelfs allerintiemste situaties die ik me nooit anders dan Nederlandstalig had kunnen voorstellen. Opheldering en uitleg behoeft nu omgekeerd eerder die Nederlandse inborst zelf,

want voor mijn studie-, tafel- en zelfs bedgenoten bleek weinig daarin van zelf te spreken. Via het Nederlandse idioom dat met kunst- en vliegwerk vertaald moest worden, bleek ook menig *idee* een culturele transformatie te moeten ondergaan. Taal is niet alleen ‘gansch een volk’, maar vormt ook een wereldbeeld waarvan de spreker zich nauwelijks bewust wordt zolang hij zich beweegt in de woordenschat die daarop naadloos is toegesneden.

Taal verschijnt dan ook pas wanneer een *andere* taal het toneel betreedt en de eerste plotseling niet langer transparant is. Tot op dat ogenblik is ze even onzichtbaar als de denkbeelden die ze uitdrukt. Ze roept niet op tot verwondering, want wordt niet eens opgemerkt als iets wat uitleg zou kunnen behoeven. Ze belichaamt de vanzelfsprekendheid van een cultuur die nog geen twijfel hoeft te kennen en daarom alles wat daarbuiten valt als ‘idiot’ kan afdoen.

Zo werd mijn buitenlandse verblijf allereerst een les in het afleren van vanzelfsprekendheden en in verwondering over mijn eigen identiteit. Veel, eindeloos veel moest er worden uitgelegd — zo lang en zo gedetailleerd dat ik een groot deel van mijn eigen culturele eigenaardigheden pas toen werkelijk begreep. Ik werd er niet minder Nederlands door, maar die identiteit kreeg nu pas ruimte en zelfbewustzijn. Ze leerde door een omweg naar zichzelf te kijken alsof ze een ander was, en nam daarbij onherroepelijk het nodige van dat andere in zich op. Ze verloor zich niet, maar ademde breder en dieper. Ze wist eindelijk wat (of wie) ze was.

MADRID-AMSTERDAM-BRUSSEL

Na Parijs volgden Madrid en — na een korte tussenstop in Amsterdam — Brussel, waar ik sinds bijna een kwarteeuw woon. Alles bij elkaar vormen die verblijfplaatsen een soort West-Europese as, en dat is niet toevallig. Want als iets mijn bewustzijn sinds 1979 veranderd heeft, dan is het wel het besef burger te zijn van een Europa dat een vertrouwd middenveld geworden is tussen de gedachteloze identiteit die ik achter mij liet en de onmetelijkheid van het ‘andere’ dat ik leerde ontdekken. In de eerste ‘besta’ je niet omdat je daarin reflectieloos wordt opgeslokt door nationale vanzelfsprekendheden die zichzelf niet kunnen waarnemen. En in de tweede dreig je teloor te gaan omdat het ‘andere’ oneindig is. Voor een dergelijke ervaring is ‘de wereld’ al snel te groot en te breed.

Want waar álles verschillend kan zijn verbreedt de eigen identiteit zich niet, maar verliest ze zich in *onverschilligheid*. Niets staat vast en daarom is alles in principe om het even. Het wereldomspannende menselijke bedrijf kan niet anders dan in een fundamenteel cultuurrelativisme worden begrepen. De kloof tussen wat ‘ik’ ben en wat ‘de mens’ is, is te groot

om te worden overbrugd. Het koord knapt en het individu verliest zich in stuurloosheid, of sluit zich op in een panisch chauvinisme. Zelfs kosmopolitisme blijft altijd iets regionaals houden, toegesneden op de menselijke

*Europa was het culturele
vangnet dat mijn
verwondering mogelijk én
draaglijk maakte*

maat die het ‘andere’ in overzichtelijke porties verteren moet. De vreemdheid die ik in Parijs ontdekken moest, om die vervolgens ook in mijzelf tegen te komen, had geen wereldmaat, maar was van Europese omvang. Het continent vormde de bufferzone waarin alles anders

mocht worden omdat het de dreigende leegte van die vreemdheid niet-temin inperkte. Europa was het culturele vangnet dat mijn verwondering mogelijk én draaglijk maakte.

Die vervreemding was niet schroeiend radicaal, maar bleef iets moederlijks houden dat — als een voedingslaag van waarden en fundamentele overtuigingen — mij en mijn lotgenoten in Parijs precies dáárom kon uitnodigen tot het avontuur van de wederzijdse verkenning: *je suis tout ça*. Binnen de grenzen van het continent konden we het ons permitteren het allereigenste in de waagschaal te stellen en zo Europeanen te worden, ergens tussen wereld- en staatsburger in: tot Fransen, Spanjaarden of Belgen, *tout ça*, maar wel *comme l'Europe*.

Het is niet toevallig dat de as van mijn leven zich sindsdien is gaan uitstrekken langs een paar van de West-Europese zenuwbanen: van Amsterdam naar Madrid, met een kleine vertakking naar Berlijn. Van daaruit strekt dat netwerk zich verder uit over de emotionele geografie van het continent. Want hoe onzichtbaar en veelvuldig betwijfeld ook: er bestaat zoiets als een Europese geest en zelfs vanzelfsprekendheid, die zich ongemerkt doen gelden in de transnationale contacten, zodra die het stadium van het toevallige en voorlopige beginnen te overstijgen en uitmonden in kameraadschap, vriendschap, liefde. Ze vormen een soort continentaal onbewuste dat nauwelijks uit te spreken of bij de staart te pakken valt — want zo ongrijpbaar is nu eenmaal élk onbewuste. Ze onttrekken zich aan woorden, omdat ze veeleer de mogelijksvoorwaarde zijn dankzij welke er gesproken kan worden. Ze behoren misschien nog niet helemaal tot het rijk van de taal.

Want zodra er woorden klinken, klinkt ook het verschil. En dan blijkt dat de Nederlandse visie op de wijze waarop levensproblemen moeten worden opgelost nogal haaks staat op de Spaanse — en doet zich een kleine *clash of civilisations* voor. Die verschillen gaan diep: ze reiken verder dan alleen de formulering of het woordgebruik, en vallen samen met de manier

waarop de taal zich verhoudt tot de werkelijkheid zélf. Iedere taal ordent de wereld op haar eigen manier, introduceert haar evidenties en proclameert wat wél en niet zegbaar is. Zodra het woord klinkt, klinkt tussen de talen onvermijdelijk het misverstand mee en komt er spanning in de situatie, want er is iets wat wringt.

Dat is ook het moment waarop de eigen vanzelfsprekendheid zich uitgedaagd ziet. Kennelijk is zij niet wat ze altijd dacht dat ze was: simpelweg evident. Ze moet zichzelf verklaren en dat betekent onvermijdelijk ook: zich legitimeren en rechtvaardigen. Niet alleen meer in de ogen van de ander, maar ook in *eigen* ogen. In dat proces delft de geborneerdheid van het even koppige als stompzinige ‘zo is het nu eenmaal’ snel het onderspit.

Er is in de wereld geen enkele waarheid die tot in de laatste uithoeken kan worden gefundeerd. Altijd sluipt er wel ergens een overhaast in elkaar gefröbeld hechtinkje binnen dat moet verhullen dat de redenering de bewijslast niet helemaal dragen kan. Elke cultuur heeft haar getornde naden waarin de evidentie het laat afweten en de veiligheidsspeld van de drogreden eraan te pas moet komen om het kleed min of meer bijeen te houden — en alleen *andere* culturen zien op den duur nog hoe onflatteus dat kan zijn. Daarom is de taal tussen culturen de plaats waar de breuklijnen het scherpst zichtbaar worden. En daarom kan Europa zichzelf alleen maar als een verzameling botsende culturen zien die in het Babel van hun spraak hun meest veelzeggende symbool vinden. Als íets het continent kenmerkt, dan is het de almaar toenemende taalchaos waarin bijna ieder land en in toenemende mate ook menige regio de eigen stem doet opklinken, met de kakofonie als slotakkoord.

ONHOORBARE GRONDTOON

Toch blijft daarin altijd een bijna onhoorbare grondtoon meeklinken die op de valreep steeds weer de harmonie en consonantie herstelt. Zoals de Europese talen elkaar uiteindelijk vinden in een gemeenschappelijk basisstramien, zo doen de daardoor uitgedrukte culturen dat in een impliciete wereldvisie die pas zichtbaar wordt wanneer men het continent als geheel contrasteert met *andere* continenten. In hun onderling verkeer moeten de Europese cultuurgebieden wel als tegengestelden verschijnen. In zo’n confrontatie is het immers altijd allereerst het *verschil* dat zich opdringt. Dan staat de Deen onbegrijpend tegenover de Andalusiër, en kijkt zelfs de Belg met verdwaasde ogen naar zijn noorderburen. Maar meten zij zich vervolgens met Aziatische, Afrikaanse of zelfs Amerikaanse vanzelfsprekendheden, dan lichten plotseling hun gedeelde gemoed en erfgoed op. De Europese identiteit die binnen de Unie soms zo pijnlijk afwezig lijkt doet

zich pas op wereldschaal werkelijk gevoelen, en dan komt het continent er als bij toverslag uit te zien als een thuis. Pas tegenover de ander weten wij wie wij zelf zijn: dat geldt ook voor het Europese zelfbesef.

Wel heeft die Europese identiteit een grote handicap. Anders dan die van veel nationale staten wordt zij inwendig doorsneden door een taaldiversiteit waarachter haar eenheid zich des te moeilijker laat terugvinden. Die ambiguïteit is wezenlijk voor haar, niettegenstaande alle pogingen tot taalunificatie die in het verleden op nationale schaal zijn ondernomen en die uiteindelijk allemaal hebben gefaald. Die weg van de eenheid (waarvan zweverige taalidealistten nog altijd dagdromen) moet Europa dan ook niet inslaan. Ze is niet alleen tot mislukken gedoemd, miskent niet alleen de passie waarin ieder mens zich met zijn *eigen* taal verbonden voelt, maar verkwanselt bovenal datgene wat politiek en economisch misschien een obstakel, maar cultureel en zelfs filosofisch Europa's grootste rijkdom is.

Want deze talenrijkdom behoedt het continent voor de blindheid van de monolinguale cultuur, die daarom altijd ook een *monocultuur* is. Wie nooit gedwongen wordt de wereld te bezien door een andere bril omdat hij zich nooit hoeft uit te drukken in een taal die een ander wereldbeeld behelst, zal zelfs niet zien dát hij denkt en spreekt vanuit een specifieke visie op de wereld. In de vanzelfsprekendheid daarvan — die *de facto* natuurlijk lijkt en daarom al snel *de jure* verplichtend wordt — vallen de wereld en de cultuurspecifieke interpretatie daarvan naadloos samen. Waar de taal niet meer vervreemdt, wordt de cultuur onaantastbaar, om het even of ze gelegitimeerd wordt op grond van het goddelijk gebod, de natuurwet of zelfs een *destiny* dat alleen de betreffende cultuur als *manifest* kan zien.

Zo is de Europese talenrijkdom één aanhoudende les in bevreemding: een ontmoeting met het andere die ieder leert het eigene te bezien vanaf een zekere afstand, zonder daarmee dat eigene per se prijs te geven. Plots toont dat laatste zich als wat het werkelijk is: een identiteit die niet vanzelf spreekt, maar als toevalligheid niettemin *mijn* identiteit is, op grond van een lotsverbondenheid die het verschil handhaaft tussen willekeur en toeval. Dat ik Nederlander ben, of Europeaan, is toeval. Maar vanaf het aller-eerste moment van mijn leven is die lotsbestemming mij niet meer om het even, maar *ben* ik haar.

Daarom is de Europese cultuur bij uitstek de cultuur van de scepsis. Zij is eenvoudigweg niet meer in de positie om zichzelf als vanzelfsprekend te ervaren, verdeeld als ze ligt over zoveel talen, visies, identiteiten en wereldbeelden. Iets onzegbaars en bijna onmerkbaars houdt haar bijeen, maar zodra ze spreekt wordt ze bestormd door vragen en onzekerheid. Dat is in politiek en wellicht ook economisch opzicht ongetwijfeld een nadeel.

Het remt de Europese wil tot handelen af tot een traagheid die de politiek gewoonlijk als inefficiëntie en gebrek aan daadkracht ervaart. De Europese

molens malen langzaam en intussen draait de wereld door.

De Europese traagheid kan een zegen zijn, in een tijd waarin men politiek en economie in de eerste plaats een hernieuwde bezonnen- en bezonkenheid toewenst

Maar die traagheid kan ook een zegen zijn, in een tijd waarin hardlopers nog wel eens doodlopers willen worden, en men politiek en economie in de eerste plaats een hernieuwde bezonnen- en bezonkenheid zou toewensen. Wie de wereldgeschiedenis overziet, moet zich wel verbazen over de onge-

hoord langdurige periode van rust en welvaart in het zich verenigende Europa: ook in dat opzicht een historisch unicum. Nog nooit is er in de geschiedenis zo'n groot rijk gevormd op grond van vrijwilligheid en geduldige dialoog, zonder dat er één schot werd gelost. Daarvoor waren méér dingen nodig dan alleen de Europese prudentie (zelf een product van schade en schande) en haar inherente traagheid. Ook de mondiale verhoudingen speelden daarbij een grote rol. Maar het was wel die sceptische bezonkenheid die in al die tijd voorkomen heeft dat overhaaste woorden leidden tot wapengekletter, waarbij altijd sneller bloed vloeit dan men denkt.

MISÈRE EN GROOTHEID

Dergelijke wereldhistorische perspectieven kwamen zelfs bij benadering niet in mijn hoofd op toen ik besloot mijn geboortestad te verlaten — om prompt te ontdekken dat men ook daarbuiten heel goed leven kan, misschien beter dan gedacht. Teruggekomen ben ik wel, maar slechts ten halve en niet meer als degene die ik was. Ik was vanaf dat moment óók altijd een halve vreemde: *espagnol, français, belge*. Voortaan zou ik beter begrijpen wat die affiniteiten in en voor mijzelf betekenden: waarom ik mij kon verplaatsen in het Franse gevoel voor *grandeur*, waar warempel wel enige redenen voor was; waarom het veel te simpel bleek het Vlaamse nationalisme te minachten als een achterlijke folklore; en waarom het woeste Spaanse katholicisme — even antiklerikaal als paradoxaal — mij eindelijk deed inzien waarom mijn eigen godloochening zo'n onmiskenbaar *rooms* stempel bleef dragen.

Europa maakte mij dus wie ik was en ben. Ik ervaar de realiteit van het continent en zijn fascinerende veelvormigheid dagelijks, tot in mijn intiemste leefomgeving. Ik geef toe: zó geëuropeaaniseerd zal het er voor de

meeste inwoners van de Unie niet aan toegaan en vermoedelijk willen ze dat ook niet. Mijn verhaal is uitzonderlijk in zijn afloop, maar het zou dat niet moeten zijn in zijn aanvang — althans niet voor de generatie die zich nu universitair aan het vormen is en die de intellectuele cultuur van morgen zal moeten dragen.

Wil het ooit nog wat worden met het Europese bewustzijn, dan is de ervaring van ontheemdheid, bevreemding, herkenning, begrip en de dwang van de vreemde taal die ieder langduriger buitenlands verblijf kenmerkt, onontbeerlijk. En dan is het spijtig, ja zelfs zorgelijk, dat slechts zo'n klein gedeelte van de Nederlandse studenten de mogelijkheden aangrijpt die ik in 1979 allemaal nog zélf moest creëren.

Misschien wordt het tijd voor een minder vrijblijvend aanbod en zou een buitenlands studieverblijf een vast onderdeel van ieder curriculum

moeten worden. Geen studie zou compleet moeten zijn zonder de doorleefde ervaring van een ander Europees land en een andere taal: liefst niet het Engels, dat langzamerhand de *locus* is geworden van een nieuwe, mondiale maar precies

De nieuwe Europeaan wordt gevormd als een wezen van intieme vermenging

daarom niet minder geborneerde vanzelfsprekendheid. Wil de Europeaan van de toekomst worden gevormd, dan kan dat alleen met de ruwe middelen van de échte bevreemding en de culturele aanstoot, die iemand schokt tot in het hart van zijn overtuigingen en naïviteit.

Die vorming, die je — in een veelzeggend 'Europees' idioom — het *Bildungs*-idee van deze nieuwe *Grand Tour* zou kunnen noemen, is er niet een van kennis maar van beleving. De universiteit zou daarbij dan ook niet al te ernstig moeten kijken naar de behaalde studiepunten en de vraag of in Berlijn, Barcelona of Praag het curriculum wel tot in de puntjes wordt gevolgd. Naar het buitenland gaat men tenslotte — net als Xavier — niet in de eerste plaats om te studeren, maar om te *leren* — en dat is niet per se hetzelfde.

En weinig maakt het dan uit dat 'Erasmus' hier en daar al met een mengsel van spot, afgunst en vertedering als 'Orgasmus' wordt uitgesproken. Want zo wordt uiteindelijk de nieuwe Europeaan gevormd: als een wezen van intieme vermenging, in het tegen elkaar aan schuren van culturen en het dooreen klinken van talen. *C'est ça, l'Europe*. Zo is het altijd al geweest, maar nu gaat het voor het eerst zonder bloedvergieten. Als dat de grootheid van dit continent kan zijn, dat is het onvermijdelijk ook zijn misère. Want onooglijk, ergerlijk en onmogelijk blijft het: de trage warboel die wij de Europese Unie zijn gaan noemen en die we niettemin met een zekere tederheid kunnen beschimpen als *un vrai bordel*.